

cats o programats, el diàleg intercultural i interreligiós ocupa un tractament preferencial en la col·lecció.

A diferència del que passa en altres indrets d'Europa, en el nostre context cultural les edicions d'autors medievals —i ho podríem fer extensiu a tot tipus d'autors, si fem alguna excepció—, o bé són edicions crítiques amb els corresponents apartats de variants, de fonts i, de vegades, de comentaris, pensades per a l'ús d'estudiosos que dominen la llengua original; o bé són traduccions sense el text original. No cal dir que tant les edicions

crítiques com les traduccions —i més les primeres perquè són la condició de possibilitat de les segones— són absolutament necessàries. Manquen, però, col·leccions bilingües, elaborades amb criteris de rigor i qualitat, que ofereixin, d'una banda, el text original, amb els mínims apartats crítics que el fan comprensible, i de l'altra, una bona traducció. En aquest sentit, el llibre i la col·lecció que acabem de presentar poden ser un bon exemple a seguir.

Jaume Mensa i Valls

CAMPS, Victòria; VALCÁRCEL, Amelia (2007).

Hablemos de Dios.

Madrid: Taurus. 268 pàg.

Hablemos de Dios és un llibre amb un format inusual entre la literatura filosòfica. Les seves autores, Victòria Camps i Amelia Valcárcel, catedràtiques de filosofia moral a la Universitat Autònoma de Barcelona i a la UNED respectivament, van mantenir una correspondència regular entre agost del 2005 i maig del 2006 sobre un assumpte fixat per endavant: la situació de la religió en el tombant de segle. Aquest assumpte ha merescut l'interès d'altres acadèmics del nostre entorn, com ho demostren diverses novetats bibliogràfiques aparegudes darrerament¹. La pretensió de les autores no és sistemàtica ni històrica, sinó que posen a prova la seva capacitat d'anàlisi d'un fenomen contemporani que han estudiat prèviament. La dificultat específica de la present anàlisi rau en el fet que l'objecte d'estudi no és fàcilment objectivable. D'una

banda, no queda clar si es tracta de Déu, com diu el títol, o si són les creences religioses i les esglésies allò que haurà de ser tractat per les autores. D'altra banda, i aquí és on veritablement es compliquen les coses, és evident que el prisma filosòfic no pot ser l'únic que s'utilitzi per apropar-se a aquesta qüestió, car, per parlar de religions avui en dia cal prendre en consideració, naturalment, qüestions teològiques, però també una perspectiva sociològica i fins i tot geopolítica. Aquesta pluridisciplinarietat es veu, a més, agreujada pel fet que allò de què es pretén parlar succeeix ara i aquí, és a dir, no és possible d'assolir la distància suficient per saber si el diagnòstic que se'n faci té probabilitats d'esdevenir mínimament durador. Aquest llibre té alguna cosa de circumstancial, de reacció propiciada pels esdeveniments violents mundials associats

1. Vegeu, per exemple, SAVATER, Fernando (2007). *La vida eterna*. Barcelona: Ariel; GARCÍA-SANTESMASES, Antonio (2007). *Laicismo, agnosticismo y fundamentalismo*. Barcelona: Biblioteca Nueva; o SÁDABA, Javier (2006). *De Dios a la nada: las creencias religiosas*. Madrid: Espasa-Calpe. Fora del nostre context cal destacar també el llibre de HABERMAS Jürgen (2005). *Zwischen Naturalismus und Religion*. Frankfurt: Suhrkamp [trad. esp.: *Entre naturalismo y religión*. Barcelona: Paidós, 2006].

a les religions, així com per la tendència cada cop més accentuada de la jerarquia catòlica espanyola vers un fonamentalisme que recorda temps passats i, Déu ho vulgui, caducats. No obstant aquestes dificultats inherents a la metodologia —l'assumpte que es tracta i la circumstància històrica que propicia l'intercanvi epistolar—, el llibre manté tant el seu interès assagístic com la seva força filosòfica, amb el benentès que el gènere triat i l'estil adoptat per les autores s'allunya en aquesta ocasió de les pretensions sistemàtiques de l'habitual discurs acadèmic.

El llibre està estructurat en deu capítols amb dues cartes cadascun, primer la de Victòria Camps i després la d'Amelia Valcárcel. Tot i que cada capítol va encapçalat per un tema concret, hi ha certes repeticions i fils conductors que fan que certes qüestions considerades centrals per les autores hi siguin tractades repetidament i mencionades en diverses ocasions. Les línies argumentals són dues: el lloc que han d'ocupar les religions a les societats liberals caracteritzades per la tolerància, i el futur de la religió. La perspectiva privilegiada per Camps per apropar-se a ambdues qüestions és la de la filosofia política, és a dir, la preocupació per garantir l'estabilitat i la justícia de les societats on conviuen ciutadans amb cosmovisions irreconciliables i amb creences, en alguns casos, intolerables. Aquest biaix va acompanyat d'una preocupació per l'espiritualitat, ja que, tot i declarar-se agnòstica, reconeix alhora no estar mancada de sensibilitat religiosa. En poques paraules, es pot afirmar que la postura de Camps, que, sigui dit de passada, va dedicar la seva tesi de llicenciatura als teòlegs de la mort de Déu² és conciliadora ja que preveu la necessitat de desfer-se dels prejudicis antireligiosos per poder contemplar de nou la religió sense agressivitat ni esperit polèmic i poder reconstruir d'aquesta manera les fonts religioses del pensament

occidental. Per la seva banda, Valcárcel s'ocupa certament de la influència que les religions actuals poden tenir a les nostres societats i de quins han de ser els arranjaments institucionals per aconseguir una millor coexistència, però l'anàlisi que en fa no està tant en deute amb el debat filosòficopolític de les últimes dècades, sinó que beu més de la història de les religions i de l'antropologia, la qual cosa la fa més descreguda. Pel que fa a la seva filiació religiosa (assumpte que cal explicitar normalment quan es parla de religió), Valcárcel reconeix haver estat educada en el catolicisme dels, per ella anomenats, aya-tollahs franquistes (com no podia ser d'altra manera a l'Espanya de la postguerra), i haver-ne sortit escaldada (a l'igual que la seva interlocutora). La seva postura davant la religió no és tan empàtica com la de Camps, tot i que cal afegir que en cap cas no declara inclinar-se per un ateisme il·lustrat que, tanmateix, es respira en algunes de les seves pàgines.

Valcárcel és més combativa i radical en el seu posicionament (com li diu Camps en una carta, el seu pensament és rebel, més rebel que el de la seva interlocutora) i, en la línia que va de la tolerància al multiculturalisme, se situa indubtablement en la primera (64):

No veo cómo la forma religiosa de la humanidad, que es múltiple, pueda llegar con la forma laica y civil en curso en las democracias a otros acuerdos que no sean el de la tolerancia. Las religiones son privadas y sus ritos están protegidos siempre que no pongan en peligro la paz ni los derechos individuales.

És a dir, la tolerància, com es va enunciar en el seu naixement, protegeix tant l'espai privat, perquè cadascú hi faci el que vulgui, com les intromissions de les religions en la política i, per què no, en la ciència. El que defensa Valcárcel és una posició liberal en política allunyada del

maximalisme de la «lluïta pel reconeixement». És des d'aquest prisma filosòfico-polític que s'adreça una de les preguntes fonamentals de les parts segona i tercera del llibre: podem també prescindir de la religió pel que fa a la moral? Té un preu prescindir-ne?

Al primer capítol s'observen força disparitats entre les afirmacions de les dues autores. Mentre que Victòria Camps, seguint la tradició de William James, es basa en l'experiència religiosa com aquella en la qual es refugia l'individu contemporani que vol trobar un sentit a la vida en un món d'alienació, és a dir, la cerca d'un àmbit espiritual en el qual el món no sigui només un bé de consum, Amelia Valcárcel parteix de l'afirmació que «somos una especie religiosa» (33) i que el fenomen religiós no s'esgota en l'experiència religiosa individual. Això la porta, al seu torn, a sostenir que la secularització no és la desaparició dels grans referents religiosos, sinó «el molde, todavía cristiano, de muchas de nuestras grandes ideas modernas» (33), mentre que Camps proposa definir-la com el procés pel qual s'eliminen del pensament les explicacions teològiques tot substituint-les per d'altres produïdes per la ment i l'acció humanes (45). Dit en altres termes, la racionalització del que abans era diví.

Se sosté a continuació que, en el marc sociopolític, la secularització redunda en el caràcter laic de la nostra societat, que consisteix en l'abandonament de les explicacions religioses i en la privatització de la religió. Valcárcel escriu (32):

Una sociedad laica ni prohíbe ni persigue las diversas confesiones religiosas, sino que las coloca en su propia esfera, la de las creencias privadas.

Val la pena destacar críticament que aquesta afirmació no és evident, encara que sigui usual de trobar-la quan es parla de la laïcitat de la societat. El motiu de la controvèrsia és que no queda prou clar

què vol dir privatitzar les creences. No pot voler dir que només es pot fer professió de fe en l'espai privat ja que, encara que només sigui des del punt de vista jurídic, les confessions religioses queden emparades per les llibertats constitucionals bàsiques que els garanteixen el dret a decidir com, quan i a on es manifesten. Podem il·lustrar aquesta privatització amb els deures dels polítics, els quals no poden justificar les seves decisions en els càrrecs de l'administració pública tot referint-se a les seves conviccions religioses, sinó que ho han de fer d'una manera susceptible de ser entesa i, en el millor dels casos, comparada per tots els ciutadans. Ara bé, aquesta exigència es basa en el supòsit que els individus, en aquest cas els polítics, poden distingir entre les seves creences públiques i les privades, i que poden mantenir les unes aïllades de les altres, com si es tractés de dues entitats perfectament distingibles i incompatibles. Tot i que aquest supòsit, en què Rawls va fer descansar el seu concepte de raonabilitat, sembla evident als fills de la Il·lustració, tal vegada caldria posar-ne a prova la validesa psicològica i sociològica, per tal de dotar de certa consistència les propostes usualment massa abstractes i allunyades de la realitat dels filòsofs de la política.

El discurs de les autores sobre les eventuals restriccions a la participació en la deliberació pública que patirien els creients en règims laics prescriu que, si els creients volen ser escoltats, han de racionalitzar el seu discurs, no poden parlar *només* des de la fe, han de posar de manifest els seus dubtes i reconèixer les adaptacions que han de fer d'uns textos i d'una tradició plens d'equívocs. El laïcisme és massa dràstic; no cal eliminar tota referència a la creença per tal de poder participar en discussions sobre assumptes públics. Trobem aquí, doncs, la pregunta sobre els límits de la tolerància, dit en altres termes, sobre la capacitat inclusiva del liberalisme, que Valcárcel respon amb contundència (209):

Un democràcia no sólo significa que quien gobierna es el *demos*, sino que existe un Estado de derechos mínimos que deben ser acatados por todos, crean en ellos o no.

Una altra qüestió que es prenen seriosament les autores és què succeeix quan desapareix la transcendència, quan el món, per dir-ho en termes de Camps, esdevé intranscendent. Una alternativa fóra una religió immanent, és a dir, una versió de la religió com un canal pel qual poden fluir les tradicions que ens donen sentit i en les quals s'articulen els principis morals. Camps mostra simpatia pel panteisme de Spinoza i, en algunes ocasions, sembla proposar-lo com a alternativa a les religions de la transcendència suprasensible, però en general, i seguint els mínims principis de teologia, rebutja de concebre un Déu no-transcendent.

Quan discuteixen la relació entre religió i moral a partir de la por expressada per la repetida cita de Dostoievski que, si Déu ha mort, aleshores tot és permès, deixen clar que, com recorda Valcárcel, si bé és possible que la religió hagi funcionat com un fre moral que ha garantit una certa estabilitat dintre dels grups socials, també ho és que en el seu nom s'han comès moltes barbaritats i (segons diuen alguns) se'n continuen cometent. Amb aquesta afirmació, històricament inapel·lable, sembla que demostra la feblesa de l'argument sostingut per Camps en defensar la virtut motivacional de la religió, amb els seus càstigs i premis, a l'hora d'actuar èticament. En honor a la veritat, però, també sosté que l'ètica es pot entendre en termes il·lustrats i ha de ser defensada en aquests mateixos termes encara que els seus fonaments segueixin oberts a discussió. La postura d'ambdues s'apropa a l'antifonamentalisme de Rorty, un dels autors contemporanis més citats, juntament amb Ratzinger, Habermas, Arendt i McIntyre.

Les autores no discuteixen que calgui un espai per a l'espiritual en el món alienat, però no el creuen necessari per man-

tenir un concepte fort d'ètica de mínims. En aquest sentit, Camps proposa una fe en l'ètica, una fe sense esperança, en clara al·lusió al cèlebre títol d'un llibre de Javier Muguerza; una fe que no ofereix les motivacions per fer el bé que oferia la religió, però que, tanmateix, ens religa en el sentiment de comunitat. El problema és que es tracta d'una proposta certament vaga com ho solen ser tots els intents de trobar el fonament de la moral (potser amb l'excepció d'Habermas). Com diu Rorty, no cal disposar d'aquest fonament per sentir que l'ètica és tan vinculant com ho era, en el seu moment, la religió.

Vivim ara ja en un món finalment alliberat de la necessitat de fonamentar la moral, i no cal esforçar-se per reconstruir una moral sense Déu però amb la mateixa promesa de salvació donada quan els manaments divins encara eren vinculants. Valcárcel, amb la contundència que demostra a les seves cartes, no entra en l'assumpte de la fonamentació de la moral i, si ho fa, és a través del dret i de les fonamentacions iusnaturalistes de la Il·lustració, de manera que, per ella, el que passa de l'ètica, entesa com a discussió, a la moral i, d'aquesta, al dret és el que esdevé regulador. En aquest transvasament entre les esferes de l'ètica, la moral i el dret se solidifica a poc a poc un fonament que, si existeix, ofereix tantes motivacions negatives com ho feia la religió quan encara religava, i allà on encara ho fa.

Ja en el marc més filosoficopolític, es discuteix al llibre sobre la tradicional divisió entre laïcitat i laïcisme. Victòria Camps s'inclina per donar suport a la primera en detriment de la segona, essent la laïcitat l'arranjament institucional que separa les esferes d'influència de la religió i de l'Estat sense perjudicar el significat que la religió pot tenir per als ciutadans, i el laïcisme, la ideologia que condemna la religió com quelcom pernicios i que actua, en conseqüència, dificultant la propagació de les confessions religioses i l'exercici de la fe. Tanmateix, conclou que en un Estat

laic, és a dir, en un Estat on imperi laïcitat, es respectaran les esglésies, «siempre y cuando no se inmiscuyan en los asuntos que han de ser administrados públicamente» (105); una formulació que caldria precisar car, si es pren al peu de la lletra, implica que aquells que parlen en nom d'una confessió veuen retallada la seva llibertat d'expressió i pateixen un greuge comparatiu. És interessant el que observa Valcárcel sobre la laïcitat: quan les religions se sotmeten als principis de la tolerància, bé sigui per motius doctrinals propis, com és el cas del protestantisme, bé sigui instrumentalment perquè li hagi estat imposada o hagi estat adequat d'adherir-s'hi per defensar-se davant d'una majoria, com és el cas de l'Església Catòlica, no només tendeixen a recloure's a l'espai privat (amb la qual cosa la seva tesi de la privatització de la religió és tant una prescripció normativa —«sería muy bueno que todas, absolutamente todas [las religiones], se volvieran privadas y espirituales» (110)— com la descripció d'un desenvolupament històric objectiu), sinó que també s'espiritualitzen. Aquest segon fet es pot observar en el discurs omnipresent de l'espiritualitat a l'Occident de principis del segle XXI. L'espiritualització de la fe va de la mà de la individualització de la societat. L'individu cerca respostes a la pregunta sobre el sentit de la vida en les tradicions que té a l'abast, i les utilitza de manera selectiva, no tant per salvar-se com per sobreviure a les societats ordenadament alienades de l'Occident mundialitzat.

Dediquen més endavant dues cartes al problema del mal, assumpte suscitat per la creixent presència de fonamentalismes religiosos arreu. Altres qüestions, com la del paper de la dona a la religió o la força socialment cohesionadora de la fe, reben la consideració detallada de les autores. També s'endinsen en la controvertida qüestió de l'ensenyament religiós a les escoles.

Sobre aquest tema les autores sostenen que la religió que s'hi ensenyi no ha de ser catequesi, sinó el coneixement de l'anomenat fet religiós, de la història de les religions que ens aporta sabers imprescindibles per esbrinar qui som i a quina cultura pertanyem. En un altre apartat, Camps es refereix a les ofenses religioses, amb motiu de la publicació de les prou conegudes caricatures daneses de Mahoma, i constata que la immunitat que les religions reclamen i la susceptibilitat exagerada dels religiosos són mostres que la secularització encara no ha reeixit a amarrar tota la societat.

Per acabar, val a dir que una de les virtuts d'aquest llibre és el relaxament estilístic propiciat pel gènere epistolar. Les autores, assagistes de renom, aconsegueixen mantenir un alt nivell en els arguments sense sofisticacions innecessàries. Els assumptes són tractats amb ordre, però permetent-s'hi divagacions i canvis sobtats de tema i, cosa lloable, d'opinió, com en una conversa de sobretaula entre persones cultes i ben educades.

Daniel Gamper

CABRÉ, Rosa; DOMINGO, Josep M. (a cura de) (2007). *Estudis sobre el positivisme a Catalunya*. Vic: Eumo Editorial. 509 p.

De l'obra que ara ressenyem, sorgida d'un projecte de recerca universitària, en podem dir que s'inscriu dins del moviment de renovació metodològica que

s'està produint a molts països europeus i llatinoamericans, dirigit a interrogar-se altrament sobre les condicions que possibiliten la reconstitució de la tradició prò-